УДК 821.512.145

Н.М. Юсупова

РУХИ МИРАС САГЫНДА

Статья посвящена изучению книги «Истории татарской литературы» Гали Рахима и Газиза Губайдуллина, в которой история татарского словесного искусства изучается, начиная с оригинальных рукописей Орхон-Енисея по первую половину XIX века; анализируется её вклад в развитие татарского литературоведения. В ней история татарской литературы включается в общий контекст развития тюркской, восточной и европейской литературно-философской мысли, в результате история тюрко-татарского словесного искусства воссоздается на фоне евразийской культуры в целом. Сложившаяся в книге научная концепция остается актуальной по сей день. На фоне этого автором статьи обосновывается актуальность перевода книги на кириллицу и повторного её опубликования. Возврат художественного, научного и интеллектуального наследия, составляющего основу духовного наследия татарского народа, в научный оборот, публикация малоизвестных письменных источников, остававшихся до этого в тени, является одной из актуальнейших задач современного литературоведения и текстологии.

В первой части книги анализируются общетюркские памятники рунической, уйгурской и арабской письменности, суфизм и его влияние на восточные литературы, приводятся сведения об уйгурской, чагатайской, сельджукской и османской литературах. Во второй части объектом исследования становятся формирование и развитие татарского литературного языка, «Кодекс куманикус», набгробные камни, ярлыки; изучаются тексты Рабгузи «Кыйссас эл-энбия», Сулеймана Бакыргани, «Кисекбаш китабы», «Сэйфелмелек» и др. Третья часть посвящается изучению творчества поэтов и писателей XVII, XVIII вв., первой половины XIX века. Богатый фактический материал, работа с рукописями Монголии, Китая, Алтая, Средней Азии, Европы, наличие концептуальной основы указывают на научную подготовленность авторов. Знание истории, понимание истории религии и культуры определяют обоснованность и убедительность научной концепции «Истории татарской литературы».

Ключевые слова: история татарской литературы; Гали Рахим; Газиз Губайдуллин; концепция; тюрко-татарская литература.

The article is devoted to the study of the book «History of Tatar Literature» by Gali Rakhim and Gaziz Gubaidullin, in which the history of Tatar literary art is studied, starting with the original manuscripts of the Orkhon-Yenisei from ancient times to the first half of the 19th century; her contribution to the development of Tatar literary criticism is analyzed. In it the history of Tatar literature is included in the general context of the development of Turkic, Eastern and European literary and philosophical thought as a result the history of Turkic-Tatar verbal art is recreated against the background of Eurasian culture as a whole. The scientific concept developed in the book remains relevant to this day. Against this background, the author of the article substantiates the relevance of translating the book into Cyrillic and re-publishing it. The return of the artistic, scientific and intellectual heritage, which forms the basis of the spiritual heritage of the Tatar people, into scientific circulation, the publication of

little-known written sources that had previously remained in the shadows, is one of the most pressing tasks of modern literary criticism and textual criticism in general.

The first part of the book analyzes common Turkic monuments of runic, Uyghur and Arabic writing, Sufism and its influence on eastern literatures and provides information about Uyghur, Chagatai, Seljuk and Ottoman literatures. In the second part, the object of study is the formation and development of the Tatar literary language, the Codex Cumanicus, tombstones, labels; the texts of Rabguzi «Kyyssas el-enbiya», Suleiman Bakyrgani, «Kisekbash kitaby», «Seifelmelek», etc. are studied. The third part is devoted to the study of the works of poets and writers of the 17th, 18th centuries and the first half of the 19th century. Rich factual material, work with manuscripts from Mongolia, China, Altai, Central Asia, Europe and the presence of a conceptual framework indicate the scientific preparedness of the authors. Knowledge of history, understanding of the history of religion and culture determine the validity and credibility of the scientific concept of the «History of Tatar Literature».

Keywords: history of Tatar literature; Gali Rahim; Gaziz Gubaidullin; concept; Turkic-Tatar literature.

Татар әдәбиятының тарих тузанына күмелгән әдәби-тәнкыйди, гыйльми мирасын татар укучысына кайтару, татар халкының рухи мирасы нигезен тәшкил иткән, әмма бүген фәнни җәмәгатьчелекнең дә билгеле бер өлешенә генә билгеле язма чыганакларны кабат фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү – бүгенге әдәбият белеме һәм текстология тармакларының көнүзәк бурычларыннан. Әлеге фикер «Рухи мирас» сериясеннән чыгып килә торган чираттагы басма – Гали Рәхим һәм Газиз Гобәйдуллин нәзари фикер үсешенең ачык энциклопедиясе булган, шушы юлда иң саллы хезмәтләрдән саналган «Татар әдәбияты тарихы» китабы мисалында да дәлилле яңгырый. Бередә урын алган фәнни карашлар, әдәбият тарихын өйрәнү барышында ул алга куйган концепция һәм фактик мәгълүматлар инде бер гасыр дәвамында фәнни кыйммәтен югалтмый. Алай гына да түгел, сүз сәнгате тарихын системага салып, концептуаль югарылыкта өйрәнү теләсә кайсы чорда әдәбият белеменең теоретик югарылыгын, шушы юлда хезмәт итәрлек укымышлы, киң карашлы фикер ияләре булуын дәлилләрлек саллы факт та булып тора. Бу хезмәтнең бастырып чыгарылуы, киң җәмәгатьчелеккә кайтарылуы шул яктан да бик вакытлы һәм гыйльми әһәмияткә ия иде.

Д. Заһидуллина китапка язган кереш сүзендә әлеге хезмәткә төпле бәя биреп, аны бүгенге әдәбият белеме фәне контекстында анализлый, татар халкы, нәзари фикер үсешендәге урынын билгели. Үз вакытында төрки халыкларның югары уку йортларында дәреслек буларак кулланылса да, китапның язмышы шактый аяныч була. XX гасырның 30 нчы елларында башланган иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр аның авторларын озак елларга онытылу упкынына ташлый, татар әдәбият белемендә сүз сәнгате тарихын өйрәнүгә юл салган хезмәт үзе исә кулъязмалар бүлекләренең китап киштәләренә кереп урнаша. Шулай булса да, еллар үтеп, иҗтимагый-фәлсәфи фикер шактый үзгәреп, фәнни офыклар киңәйсә дә, гыйльми әһәмиятен югалтмаган

сирәк хезмәт, тарих тузанын сөртеп ташлап табылган җәүһәр ташы булып кала. Аның бүгенге татар укучысы, хәзерге әдәбият белеме өчен әһәмияте, кыйммәте нидә соң?

Беренчедән, «Татар әдәбияты тарихы» сүз сәнгатебез тарихы фән буларак эшләнмәгән чорда беренче булып мәйданга чыга, татар гыйльмиятендә әдәби фикер тарихын өйрәнүнең магистраль юлын сала, фундаменталь нигезен күрсәтә, системалы өйрәнү тәгълиматын көн тәртибенә куя. Авторлар үзләре дә хезмәтнең асылын шуның белән бәйләп аңлата: «Татар әдәбияты тарихы – моңар кадәр бер дә диярлек кул тимәгән, эшләнмәгән бер гыйлемдер. Мөәллифләрнең бу әсәрне язганда күз алдында торкан максатлары – әдәбиятыбызның тарихы хакында үзебезгә беренче мәртәбә мөфассалрак бер хисап биреп карау, әдәбият тарихыбызны фән шәкеленә кертү, системага салу юлында бер тәҗрибә ясап, беренче адым атлау, беренче нигез ташларын салудыр» [Рухи мирас..., 15 чыг., б. 20].

Икенчедән, әдәбият тарихын өйрәнгәндә китап авторлары диахроник системага, ягъни әдәби процессны хронологик эзлеклелектә өйрәнүгә нигезләнә. «Бер әдәбиятның тарихын фән рәвешенә китерү өчен, билгеле, анда бер система булырга тиеш; чөнки системадан башка һичбер төрле белем дә фән була алмый» [Рухи мирас..., 15 чыг., б. 20], – дип санаган авторлар әдәбият тарихын өйрәнүдә өч факторны аерып чыгара: язучылар иҗаты, типологик һәм хронологик факторлар. «Татар әдәбияты тарихы»ның төрле елларда чыккан томлыклары да диахроник системага нигезләнә, ягъни татар әдәбият белеме инде бер гасыр дәвамында, асылда, Г. Рәхим һәм Г. Гобәйдуллин сызган юлдан, аларның карашларын үстереп, баетып алып бара, дисәк тә хата булмас.

Өченчедән, бу хезмәт «татар әдәбияты тарихы кайчан башлана, аның чишмә башы кайда?» дигән сорауга шул вакытта ук төпле җавап биреп мәйданга чыга. Ул сүз сәнгате тарихын гомумтөрки катламнардан башлап өйрәнергә кирәклекне көн тәртибенә куя. Бу тәгълиматның хаклы булуын тарих инде раслады: бүген дә татар әдәбияты тарихы гомумтөрки чордан, рун һәм уйгур язулы истәлекләрдән башлап өйрәнелә. Әдәби чорларның исемнәре бераз үзгәреш кичерсә дә, асылда, Г. Рәхим белән Г. Гобәйдуллин тәкъдим иткән этапларга бүленеш концепциясе әдәбият тарихында актуаль булып кала. Мисал өчен, әлеге хезмәттә Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбияты дәвере XIX гасыр ахырына кадәр сузыла. Д. Заһидуллина күрсәткәнчә, «Татар әдәбиятындагы Яңа заман исә XVIII гасыр ахырыннан, Хәлфиннәр, Фәезхановлар, Мәрҗаниләр, К. Насыйри, Акмуллалар иҗатыннан башлана. Шул рәвешле, бер дәвердән икенчесенә күчү арасында бер гасырлык күчеш чоры булып чыга. Кызганычка каршы, алардан соң чорларга бүлү мәсьәләсендәге күп кенә буталчыклыклар, аерым алганда, Яңа заманның башлану вакытын әле XIX гасыр башы, әле уртасы, әле соңгы чиреге дип билгеләүләр шушы үзенчәлекне исәпкә алмауга, бер дәвер беткән ноктаны икенчесенең

башланган вакыты итеп карау белән бәйле иде. Безгә, бу мәсьәләдә Г. Рәхим белән Г. Гобәйдуллин фикеренә әйләнеп кайтып, Яңа заман әдәбиятына күчү аралыгының XVIII гасыр ахырыннан XIX гасырның ахырына кадәр сузылуын тану таләп ителә. Күп кенә Европа әдәбият тарихларында, шул исәптән төрек әдәбияты тарихы фәнендә дә ул шулай» [Заһидуллина, 2022, б. 14–15]. Димәк, бу яктан да хезмәт үзенең әһәмиятен җуймаган.

Дүртенчедән, әдәби күренешләрнең формалашу үзенчәлеге, үсеш-үзгәреше, әдипләр иҗаты, әдәби ядкәрләр төрки, Гареб һәм Шәрык сүз сәнгате традицияләре яктылыгында өйрәнелә. Чын мәгънәсендә гыйлем ияләре булган, Гареб һәм Шәрык сүз сәнгатеннән, фәненнән, төрки мәдәнияттән тирән мәгълүматлы, ул үрнәкләрне оригиналда укый алган Г. Рәхим һәм Г. Гобәйдуллин әдәби-мәдәни диалог аша татар әдәбиятының йөзен билгеләгән төп сыйфатларны, сүз сәнгатебезнең үз әдәби табышларын аерып чыгаралар.

Бишенчедән, төрки халыклар тарихын, аларның халык авыз иҗатын, борынгы кульязмаларга таянып, һәр чыганакны табып, белеп-аңлап язылган әлеге хезмәттә әдәбият үсеше киң масштабта – тел, мәдәният, тарих белән янәшәдә бәяләнә. Юкка гына хезмәтнең кереш өлешендә үк әдәбият тарихының киң мәдәни процесс кысаларында бәяләнәчәге искәртелми: «…бу китап Идел буенда төрк телендә язылган вә укылган әсәрләрне бер яктан гына карамыйча, аларның заманга, мәдәни мохиткә, заманасының фикри хәятына мөнәсәбәтләре, шулай ук телләре, өслүбләре, ниһаять, әдәби кыйммәтләре ягыннан да карап тикшерәчәктер. Әлхасыйль, чынлыкта бу әсәр бер әдәбият тарихы булудан өстен, Идел буе татарларының мәдәният тарихларының зур бер кисәген эченә алачактыр» [Рухи мирас..., 15 чыг., б. 25]. Сүз сәнгате тарихын мондый аспектта өйрәнү әдәби фикердә барлыкка килгән күп кенә күренешләрнең асылын, формалашу үзенчәлеген, мәйданга чыгу вакытын төгәлләштерергә, дөрес аңлатырга мөмкинлек бирә. Бу яктан да бүгенге әдәбият фәне, татар укучысы өчен әлеге хезмәт бәһаләп бетергесез кыйммәткә ия чыганак булып кала һәм сүз сәнгате үсешенең алга таба да киң планда, масштаблы күзаллаулар аркылы бәяләнергә тиешлеген дәлилли.

Алтынчыдан, әлеге хезмәттә әдәбият тарихы коры күзәтүләргә яки теоретик фикерләргә генә ияреп түгел, ә конкрет чыганакларга таянып языла. Китап авторларының Европа, Алтай, Кытай, Монголия, Урта Азия халыклары әдәбиятын, тарихын яхшы белүе күзгә ташлана. Кытай чыганакларын, Европа сәяхәтнамәләрен, В. Радлов, В. Бартольд, А. Самойлович, В. Томсен, С. Малов, Ф. Корш кебек белгечләрнең рус телендәге фундаменталь хезмәтләрен өйрәнеп, Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдинов, З. Вәлиди хезмәтләрен алар белән чагыштырып бәяли алалар. Авторларның борынгы текстларны яхшы белүе, оригиналда укый алуы да игътибарга лаек. Алар бик күп тарихи, әдәби чыганакларны фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. Бу чыганакларның күбесе инде нәкъ менә әлеге китап аша бүгенге

укучыга кайтып ирешә. Биредә без аерым кулъязмаларга бәйле фикерләр белән дә очрашабыз. Г. Рәхим һәм Г. Гобәйдуллин тарафыннан теге яки бу кулъязмаларның язылу чорына бәйле фәнни бәхәсләргә нокта куярлык яки мәсьәләне хәл итү юлын күрсәтерлек фикерләр дә әйтелә. Мәсәлән, аерым әдәби ядкәрләрнең тел үзенчәлекләренең иҗат ителү чорына туры килмәве кулъязмаларны күчереп язучыларның аерым үзгәрешләр кертүе белән бәйләп аңлатыла. Яки аерым әсәрләрнең татар дөньясында таралыш алуын алар татар милләтенең ихтыяҗы, омтылышлары, менталитеты, күзаллаулары, тормыш-яшәеш рәвеше белән бәйләп куя.

«Татар әдәбияты тарихы»ның икенче һәм өченче кисәкләренең беренче басмасы 1922–1923 елларда дөнья күрә, ә беренче кисәге 1924 елда басылып чыга. 1925 елда «Феодализм дәвере» исеме белән кыскартылган икенче басма нәшер ителә.

«Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында бер тәҗрибә. Мәдхәл» исеме белән аталган беренче кисәктә рун, уйгур һәм гарәп язулы гомумтөрки истәлекләр өйрәнү объекты итеп куела, уйгур, чыгтай, сәлҗук һәм госманлы әдәбиятлары турында мәгълүматлар бирелә. Шушы юлда төрки халыклар тарихы, аларның язу сәнгате үсеше, тәңречелек карашларының формалашу, үсү-үзгәрү тарихы бер җепкә тезеп куела. Рун язуы Орхон әлифбасы дип аталып, аның формалашуы бөртекләп, тарихи фактларга нигезләнеп аңлатыла.

Бу өлештә суфичылык һәм суфичылык шигъриятен тикшергән өлешләр кызыклы һәм бүген дә актуаль яңгырый. Суфичылыкның таралу сәбәпләре һәм формалары турында фикер йөртеп, төрки халыкларда киң таралуы түбәндәгечә аңлатыла: «Төрк халыклары арасында һәм аларның әдәбиятында суфилыкның ни өчен рәваҗ табуы мәсьәләсенә килсәк, без анда ике төрле сәбәп күрәбез. Беренчесе шул чит халыклардан кергән идеологиянең тәэсире булса, икенчесе – төрек халыкларының күчмә тормыш вә сахра-чүлләрнең җәгърафи хәләте тудырган рухи хосусиятендәдер» [Рухи мирас..., 15 чыг., б. 93]. Суфичылык шигъриятенә хас сыйфатлар аерып куела: кинаялелек һәм символларга таяну; Аллаһка мәхәббәтне төп сурәтләү объекты итеп күтәрү; лирик геройның Аллаһ гыйшкыннан исерек зат, дәрвиш булуы; мистицизм; фикер ирекледе, хөрлеге (хөррияте кәламия). Бу хасиятләр һәркайсы гарәп, фарсы шагыйрьләренең әсәрләре фонында анализлап, бәяләп барыла. Шунысы бәхәссез: биредә урын алган суфичылык һәм суфичылык шигъриятенә кагылышлы гыйльми фикерләр бүгенге фәнни җәмәгатьчелек өчен дә кызыклы булып кала.

«Татар теле һәм әдәбиятының тарихи язмышы», «Идел буенда иң борынгы тел ядкәрләре», «Идел буенда чыгтай әсәрләре», «Идел буенда госманлы әсәрләре» дигән өлешләрне бергә туплаган икенче кисәктә татар әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсүе, борынгы тел ядкәрләре буларак «Коман мәҗмугасы», каберташ язулары, ярлыклар

өйрәнелә. Бу өлештә галимнәр татар сүзенең, этнонимының килеп чыгышын чыганакларга таянып, тәфсилләп аңлаталар, татар ханлыклары, этнографик төркемнәр барлыкка килү мәсьәләсенә җентекләп тукталалар, бу материалда «татар кем ул?» дигән сорауга да тулы җавап табыла. Идел буенда чыгтай әдәбиятыннан Рабгузиның «Кыйссас әл-әнбия», Сөләйман Бакырганиның «Хәзрәте Мәрьям китабы», «Хәким ата китабы», «Бакырган китабы», «Ахырзаман китабы» әсәрләре, «Сөбат әл-гаҗизин», «Кисекбаш китабы», «Диване хикмәт», «Йосыф китабы», Идел буенда госманлы әдәбиятыннан «Мөхәммәдия», «Сәид Баттал», «Тутыйнамә», «Әбүгалисина китабы» кебек әдәби ядкәрләр аерым-аерым тикшерелә.

Өченче кисәктә XVII, XVIII гасырларда, XIX гасырның беренче яртысында иҗат иткән әдипләр мирасына, аларның әсәрләренә, халык авыз иҗатына, сәяхәтнамәләргә, васыятьнамәләргә күзәтү ясала, татар әдәбиятының зур этаплары бәяләнә һәм тикшерелә. Икенче бүлекнең зур өлешен, авторлар үзләре үк искәрткәнчә, безнең сүз сәнгатенә «чыгтай вә госманлы әдәбиятларыннан кереп тә, үзгәртелмичә укылып килгән һәм, тәмамән үзләшеп, татар халкының үз әдәби малы хөкемендә булып киткән әсәрләр» [Рухи мирас..., 16 чыг., б. 123] тәшкил итсә, өченче бүлек «баштанаяк соңгы өч үткән гасыр эчендә Идел буенда татарларның үз язучылары тарафыннан язылган (оригиналь) әсәрләрдән гыйбарәт» [Рухи мирас..., 16 чыг., б. 123]. Бу бүлектә «Тәварихе Болгария», «Галикәй аталык васыятьнамәсе», «Бәдәвам китабы», «Рисаләи Газизә», «Таһир илә Зөһрә», «Кыйссаи Нәбрүз» һ.б. әдәби ядкәрләр тикшерелә. Авторларның фикер куәсе, фикерләү масштабы сокландыра: әсәрләрнең һәрберсе Көнчыгыш, төрки әдәбият белән бәйләнештә анализлана, бәяләнә, шул фонда татар әдәбиятының йөзе, үз традицияләренең формалашу ысуллары ачылып бара! Габдерәхим Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Габделкаһир Сөләйман углы, Шәмсетдин Зәки, Һибәтулла Салихов, Мәхмүд Ширвани, Габделҗәббар Кандалый иҗатлары да шул аспектта тикшерелә, әсәрләренә тулы анализ ясала.

Әлбәттә, киң карашлы, тирән мәгълүматлы, белемле, эрудицияле галимнәрнең бай эчтәлекле хезмәте хакында күп фикерләр әйтергә мөмкин. М. Мәһдиевнең Г. Рәхимне «Татар халкының иң затлы укымышлысы, милләтебезнең йөзек кашы» дип атавында олы хаклык бар. Шундый фикер иясе каләменнән генә бер гасыр буена әһәмиятен җуймаган фәнни хезмәт төшә ала: әдәбият тарихын үз чорының нәзари стереотиплары нигезендә тикшерсә, бәяләсә дә, бу китапның бүген дә фәнни кыйммәтен, актуальлеген югалтмавы күп нәрсә турында сөйли! Мондый хезмәтнең Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре А.М. Ахунов, И.Г. Гомәров, Л.Ш. Гарипова, Г.А. Хөснетдинова, Л.Р. Надыршина тарафыннан беренче мәртәбә кириллицага күчерелеп, татар укучысына тәкъдим ителүе рухи мирасыбызны кайтару юлында чын мәгънәсендә гыйльми вакыйга буларак бәяләнүгә лаек.

Кабат бастырып чыгарылмыйча, кулъязмалар бүлегенең китап шүрлекләрендә генә калса да, «Татар әдәбияты тарихы» әдәбият гыйлемендә һәрдаим бик билгеле чыганаклардан санала, татар әдәбият белеменең даими күз уңында тора. Бередә урын алган күп фикерләр, тәгълиматлар, чыганагы, галимнәрнең исемнәре күрсәтелми генә үзләреннән соңгы фәнни хезмәтләргә дә «кереп китә». Тарихи дөреслекне урнаштыру ягыннан да, китапның кабат дөнья күрүе, андагы фикерләрнең үз авторлары белән татар укучысына килеп ирешүе кирәк иде. Бүгенге укучының, хәтта фән юлына баскан яшь буынның гарәп графикасын танымавын, укый алмавын исәпкә алганда, бу басманы кабат бастырып чыгаруның зарурияте бермә-бер арта. Алга таба да татар халкының рухи мирасын бүгенге укучыга тәкъдим итү, аз билгеле язма чыганакларны бастырып чыгару традициясе дәвамлы булсын иде!

Әдәбият

Заһидуллина Д.Ф. Кереш сүз // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер. Казан: ТӘһСИ, 2022. 15 нче чыг. Б. 5–16.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер = Духовное наследие: поиски и открытия. Г. Рахим, Г. Газиз. История татарской литературы. Древний период / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Л.Ш. Гарипова, Г.А. Хөснетдинова, А.М. Ахунов, И.Г. Гомәров; кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. Казан: ТӘһСИ, 2022. 15 нче чыг. 300 б.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Г. Рәхим, Г. Газиз. Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер. XVII–XIX гасырлар = Духовное наследие: поиски и открытия. Г. Рахим, Г. Газиз. История татарской литературы. Древний период. XVII–XIX века. Т. 2 / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Л.Ш. Гарипова, Л.Р. Надыршина, А.М. Ахунов, И.Г. Гомәров, Г.А. Хөснетдинова. Казан: ТӘһСИ, 2022. 16 нчы чыг. 300 б.

Юсупова Нурфия Марс кызы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге доценты